

Резнікова Н.В., к.е.н., доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

КОНФЛИКТ МЕХАНІЗМІВ ОДИНИЧНОГО ТА СИСТЕМНОГО РІВНІВ У МЕЖАХ КОНЦЕПЦІЙ ЗАЛЕЖНОСТІ: ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЧНИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ

Пропонується аналіз теорій одиничного та системного рівнів в межах концепцій залежності. Набуває теоретичного осмислення проблема підпорядкованості розвитку країн, що розвиваються, потребам країн центру.

Ключові слова: залежність, розвиток, недорозвиненість, нерівність, транснаціоналізація, виробництво.

Літ. 18

Резникова Н.В., к.э.н., доцент кафедры мирового хозяйства и международных экономических отношений, Институт международных отношений Киевского национального университета им. Тараса Шевченко

КОНФЛИКТ МЕХАНІЗМІВ ОДИНИЧНОГО І СИСТЕМНОГО УРОВНЕЙ В ПРЕДЕЛАХ КОНЦЕПЦІЙ ЗАВИСИМОСТІ: ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОБОБЩЕНИЙ

Предлагается анализ теорий единичного и системного уровней в пределах концепций зависимости. Приобретает теоретического осмысления проблема подчиненности развития развивающихся стран потребностям стран центра.

Ключевые слова: зависимость, развитие, недоразвитость, неравенство, транснационализация, производство.

*Nataliia Reznikova, Ph.D., Associate Professor,
Department of World Economy and International Economic Relations,
Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv*

THE CONFLICT OF SYSTEM-LEVEL AND UNIT-LEVEL CAUSAL MECHANISMS WITHIN THE CONCEPTS OF DEPENDENCE: THE PROBLEM OF THEORETICAL CONCEPTUALIZATIONS

The article offers an analysis of unit-level theories and system-level theories within the concepts of dependency. The paper provides theoretic comprehension of the problem of the developing countries' development subordination to the needs of the center states.

Keywords: dependence, development, underdevelopment, inequality, transnationalization, production.

Постановка проблеми. Сучасні економічні реалії диктують нові вимоги до трансформації існуючої взаємодії між державами в межах глобалізаційних ініціатив. Нерівність як ознака ХХІ ст. не дає шансів на замовчування викликів, що постають як перед країнами розвинутими, так і тими, що розвиваються. Пошук оптимального рецепту процвітання для всіх учасників міжнародних економічних відносин (МЕВ), який було покладено свого часу на глобальні інституції, зазнав невдачі. Вкотре стало зрозумілим, що підпорядкування національних інтересів потребам країн розвинутих, попри зміну історичних декорацій, продовжує виступати цементуючим фактором для розвитку держав.

Втім, діалектика взаємовідносин вимірюється терезами поступок та вигравів. Міжнародні ринки, на які було покладено надто багато очікувань, встигли перекопати у власній неефективності, тоді як держави, розчиняючись в інтеграційних угрупованнях, продовжують втрачати важелі впливу на формування засад національної політики. Більше того, в історії МЕВ яскраво прослідковується феномен так званого «примусу», який об'єктивно знаходився в центрі виникнення ринків та в центрі теорії залежності. Однак, сам по собі, він не пояснює, в який спосіб ринок визначає розподіл регіонів на різні зони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна соціологія та історична макро-соціологія, що перебувають на дисциплінарному перетині, вкотре актуалізували пошук відповідей на питання виникнення, динаміки, трансформації та взаємодії держав, світових систем та цивілізацій. В працях Ю.Павленка [1] пропонується аналіз цивілізаційно-регіональної структури сучасного світу, В.Зінченко [2] пропонує авторську інтерпретацію тенденцій трансформації суспільств в умовах глобалізаційних змін, А.Філіпенко [3] ґрунтовно досліджує економічний розвиток сучасної цивілізації, Н.Кравчук [4] фокусується на визначенні асиметрій глобального розвитку, по-новому актуалізуючи і модифікуючи феномен глобальних перетворень. Проблема консервування підлеглого становища та недорозвиненості окремих країн широко дискутувалась в межах просторово-часових моделей історичного розвитку людства. Визначенню специфіки позиціонування гео-економічних акторів та системних механізмів залежності присвятили свої праці вчені А.Амсен [5], І.Валерстайн [6], С.Біхлер [7], П. Кругман [8], Дж.Нітсан [7], Т.Сміт [9,10], Й.Тюнен [11] та інші.

Втім, науковий інтерес становить пошук відповіді на питання про встановлення чи спростування кореляції між основоположними для теорій одиничного рівня причинними механізмами з системними причинами. У зв'язку з цим визначальними стають два фактори: формування компетентної державної бюрократії та здатність фірм накопичувати капітал для фінансування росту. Іншими словами, **наукове завдання** може бути сформульоване в такий спосіб: наскільки системні змінні визначають те, чи можуть периферійні держави планувати розвиток, а периферійні фірми зростати? **Саме це і являє собою мету статті.**

Виклад основного матеріалу. Причинні механізми теорій одиничного рівня мають особливе значення для пояснення як специфіки формування, так і поведінки держав, репрезентованої адаптованою зовнішньоекономічною політикою. Втім, чи може виглядати доцільною спроба встановлення зв'язку між ними та економічними механізмами системного рівня, стає зрозумілим після більш детального розгляду моделі Й. Тюнена, що має безпосередній зв'язок із дещо пізнішими версіями теорій спеціалізації, що наполягали про однозначний зв'язок між профілем експорту та типом держави, що створюється [12, 13].

Географічне ядро у Й.Тюнена характеризується диверсифікованістю виробництва, більшою капіталізацією, вищими затратами робочої сили, вищими прибутками та більшим агрегованим попитом на одиницю земельної площі, як і ядро у теорії залежності [11]. На противагу цьому, периферія Й.Тюнена зустрічається з чотирма пов'язаними проблемами, що обумовлюють її недорозвиток: нижча зарплата, менш диверсифіковане виробництво, залежність від експорту до міста (у теорії залежності позначено терміном «екзартікуляція»), нижча капіталізація та капіталомісткість. Усі ці проблеми більш відчутні у період домінування аграрного виробництва, який розглядає і теорія І. Валлерстайна [6], і значною мірою теорія залежності та врешті і більша частина історії людства. Це і є історія аграрного виробництва.

Так, у версії окреслених теорій, експорт пшениці означатиме наявність сімейних ферм та паростки демократії; експорт цукру – плантації рабів та авторитаризм. Втім, в окреслених моделях припущення про зниження інтенсивності виробництва на територіях периферії не означало безумовної бідності в регіоні. Так само, специфічний експортний товар не визначає автоматично того, яким способом він виробляється, ані того, які соціальні класи формуються. Проте два вельми правдоподібних твердження про держави можна зробити на основі таких економічних моделей.

По-перше, держави є механізмами вилучення прибутку шляхом механізму монополізації внутрішнього примусу та постачання захисту на певній території. За інших рівних умов, що більший прибуток на душу населення у країні, то більше шансів, що держава виконуватиме такі свої завдання, причому краще і більш спеціалізовано. Створення когерентного законного та ефективного «веберівського» бюрократичного апарату вимагає затрат на навчання та зарплату. Описуючи ідеальну бюрократичну організацію, М. Вебер виділив декілька її типових особливостей. Найважливішими з них є такі, як спеціалізація і розподіл праці; вертикальна ієрархія; чіткі правила; знеособленість взаємовідносин [12]. Втім, більшість держав сформувалась, коли аграрна діяльність була пріоритетною формою економічної діяльності, особливо на периферії.

За визначенням, територія, що входить на ринок як «туненівська» периферія, характеризуватиметься нижчою інтенсивністю виробництва на одиницю площі, що, саме по собі, обмежує обсяги прибутків, які може отримати держава, а отже, і розвиток ефектвної бюрократії. Цікаво, що навіть у найпопулярніших прикладах теорій одиничного рівня, як от приклад Кореї чи Бразилії, державі доводилось зосередити свої обмежені ресурси на окремих сферах, відокремити їх від решти бюрократії і за допомогою значних зовнішніх фінансових вливань та технічної допомоги перетворити їх на так звані "ідеальні" форми бюрократії.

По-друге, знову ж таки, за інших рівних умов, держави з вищими доходами з більшою ймовірністю перемагатимуть у війнах проти таких же за розмірами, але економічно слабших опонентів. Периферія здебільшого програватиме у війнах з країнами ядра, і саме через такі програші вона залишатиметься в статусі периферії. Врешті, географічна експансія системи капіталістичного виробництва зазвичай призводила до примусового створення нових прикордонних зон, а майбутні виробники товарів з екстенсивним характером виробництва на периферії зазвичай силовим шляхом отримували землю та робочу силу.

Незважаючи на відсутність однозначного взаємозв'язку між продуктами виготовлення, багато периферійних товарів пов'язувались з концентрацією землеволодіння та працерепресивною виробничою системою. Концентрація землеволодіння, в свою чергу, унеможлилювала появу автономних держав на периферії. Таким чином, *механізми системного рівня багато в чому визначали утворення соціальних класів, як і тип держави та її компетенції.*

Іншим типом взаємозв'язку між причинними механізмами системного та одиничного рівнів є боротьба за ціни – частки сукупного суспільного продукту, створені в результаті діяльності – між ядром та периферією. Це питання важливе ще й з огляду на те, що воно яскраво ілюструє неможливість достеменного аналізу змінних одиничного рівня без врахування чинника системних механізмів. Безсумнівно: якщо поведінка суб'єктів на одиничному рівні, як от державне втручання, є відповіддю на структурні проблеми, спричинені механізмами системного рівня, то ми можемо ідентифікувати цілі такої політики (механізмів одиничного рівня) через з'ясування того, які саме системні механізми зумовлюють необхідність такої політики. Тут варто наголосити: мова не йде про констатацію недостатньої важливості змінних одиничного рівня, а лише про спосіб їхнього введення в дію саме через механізми системного рівня, що й підвищує важливість останніх. Репрезентативним в цьому контексті виглядає приклад глобальних товарних ланцюжків.

Варто зазначити, що в аналізі Кругмана-Венейбла зниження транспортних витрат спричиняло зовнішній (відцентровий) рух фірм у пошуках нижчих зарплат, коли вигоди від нижчих зарплат перевищували вигоди від концентрації. Очевидно, якщо фірма з центру контролює увесь виробничий ланцюг і володіє ним, прибутки спрямовуються в центр, посилюючи існуючу нерівномірність в доходах. Так, як справедливо зазначає Р.Шведберг, ще свого часу Р.Вернон пояснював це явище через аналіз звичайного циклу виробництва продукту у спробі визначення процесу транснаціоналізації фірм. Автор розмірковував у такий спосіб: навіть якщо власність розосереджена, дохід все одно буде концентруватись у зоні ядра, а не осідатиме у фірм периферії через більшу капіталізацію фірм ядра та більший потенціал у тому, що А. Вебер назвав "боротьбою за ціни" [14].

Більшість товарів є результатом складного поєднання проміжних товарів, а фірми стикаються з необхідністю прийняття рішення про виробництво чи купівлю на кожному етапі процесу розробки, виробництва, доставки та продажу товару. Свого часу, Дж. Вільямсон, Дж. Джерефі та М.Коженевіч [15] наголошували, що кожен етап представляє собою потенційну зону конфлікту (адже фірми намагаються забезпечити собі найкращу можливу ціну та найбільшу додану вартість, яка створюється в ланцюжку), і саме в цій боротьбі фірми, які можуть скористатись можливістю вивести свій товар з ринку (у Дж.Вільямсона це сила "шантажу", а у Т.-Б. Веблена "обмеження"), здатні підвищити ціни та отримати більший прибуток у заданому ланцюжку виробництва. В ідеалі, вони підвищують свої прибутки більше середнього рівня, як зазначають Дж. Нітсан і С. Біхлер у своєму доповненні до Т.-Б. Веблена [7].

В зв'язку з цим, постає цілком прогнозоване питання про те, чи можуть фірми периферії скористатись так званою силою "шантажу". Системні механізми, описані вище, в інтерпретації М. Бернарда та Дж. Рейвенхіла [16] свідчать, що виробництво на периферії чутливе до змін заробітної плати, характеризується низькими бар'єрами входу та легкою зміщуваністю [17]. Як наслідок цього, фірми з периферії зазвичай не можуть вдатись до "шантажу", бо фірми ядра у даному виробничому ланцюгу з легкістю знайдуть вчасну заміну їм. Яскравим прикладом є легка промисловість: значна кількість дешевої робочої сили у експортно-виробничих зонах (ЕВЗ) є глобально доступною, а низькі транспортні витрати дозволяють дешево доставити капітальні та проміжні товари у такі ЕВЗ. І, навпаки, нелегко набути сталі зв'язки з роздрібними точками, брендинг, знання кінцевого ринку, що на практиці підтверджує галузевий аналіз: так, у виробничих ланцюгах, які поєднують китайських виробників з американським ринком, китайські фірми отримують менше 1\$ з кожних 6\$ кінцевих продажів у США.

Моделі Й. Тюнена та П. Кругмана [8, 11, 18] припускають, що фірми ядра володіють перевагами, які самопідтримуються, тому що вони у середньому часто спроможні викупити фірми периферії, які починають набувати сили "шантажу" навіть тоді, коли норма прибутку фірм периферії вища за норму прибутків фірм ядра. Норми прибутковості фірм ядра не обов'язково вищі за відповідні показники периферійних фірм, оскільки низькі зарплати на периферії можуть дозволити неабияку експлуатацію робочої сили, як, наприклад, у Китаї.

Втім, у зв'язку з тим, що доходи та економічна активність за визначенням більші у ядрі систем Тюнена-Кругмана, обсяги прибутків у ядрі також вищі; більша капіталомісткість виробництва у ядрі також означає, що обсяг активів, які можуть використовуватись у якості забезпечення, теж більший. Так, обсяги прибутків мають більше значення за норму прибутку, бо ліквідний прибуток можна використати для скупки тих елементів виробничого ланцюга, які мають найбільше значення у кожному розподілі. Оскільки фірми ядра мають більші обсяги прибутків та більшу капіталізацію на ринку акцій, у них є неявні переваги у боротьбі за ціни між собою та з фірмами периферії. Звісно, деякі успішні та могутні фірми периферії можуть навіть купувати фірми ядра. Однак через системні причини значення має лише те, що, у середньому, компанії центру більш ймовірно будуть скуповувати фірми периферії, у яких виникають проблеми, за відсутності суттєвих зусиль держав периферії щодо захисту своїх компаній від такого скуповування та збільшення обсягу прибутків, які такі фірми можуть генерувати.

З огляду на це стає зрозуміло, що значною мірою політика держави, на яку посиляються теоретичні одиничних рівнів, формується з метою сприяння фірмам периферії у зменшенні сили "шантажу" фірм ядра. Наукові результати А.Амдена [5] про те, що ціла низка напрямів державної політики розробляється для попередження денационалізації, формування технічного та маркетингового досвіду місцевих фірм, поширення контролю на весь виробничий ланцюг не вирішують комплекс системних труднощів, що постає перед фірмами периферії. Це вкотре переконливо свідчить про важливість політики – її причинної сили та реальної ефективності – саме у зв'язку зі спробою вирішення системних проблем, перед якими постають фірми периферії.

Вірним є й інше: якщо ринок не створює географічно структурованої ієрархії виробництва, натомість створюючи відносно еквівалентні ланки, то цілком ймовірно, що товарний ланцюг (мережа функціонально інтегрованих видів господарської діяльності з виробництва і продажу певного виду товарів) складатиметься з фірм, сила "шантажу" яких абсолютна не пов'язана з їх географічним розміщенням. З огляду на це, політика, що стає об'єктом вивчення теоретиків одиничних рівнів, має неабияке значення, адже механізми системного рівня створюють перепони, у першу чергу, для фірм периферії. В цьому контексті, аналіз системного рівня пояснює, чому та чи інша політика працює, аналіз же одиничного рівня пояснює, яка саме політика працює.

Таким чином, більшість теорій системного рівня, які стосуються глобального розподілу у зростанні, доходах та економічній активності були недостатньо визначеними. Вони давали відносно чіткі прогнози щодо глобальної стратифікації за допомогою індукції, але недостатня визначеність робила ці теорії вразливими до нападок критиків, котрі могли використати специфічні приклади, які заперечували певні пояснення та демонстрували відсутність системних механізмів. Ці критики потім алогічно стверджували, що відсутність специфічних механізмів у багатьох системних поясненнях була свідченням неіснуючості цих механізмів у реальному світі. Більше того, вони наполягали, що наявні відмінності в економічних результатах та зміни економічних позицій країн були наслідком дії факторів одиничних рівнів, а не системних.

Основні вимоги більшості теорій системного рівня – перетворення периферійних економік, нероздільність розвитку та недорозвитку, стійкість недорозвитку, зв'язки ядра та периферії – діють як для аграрного, так і для індустріального етапів розвитку країн. Теорія залежності та інші системні теорії з специфічними системними механізмами дають практичне розуміння видів рівнів, що можуть формувати глобальну економічну систему, навіть якщо попередньо незрозуміло, який рівень виконуватиме яку роль. Іншими словами, вони дають краще пояснення, аніж аналіз одиничного рівня того, чому, за умов існування ринку, ми маємо специфічний міжнародний поділ праці.

Ці системні механізми дозволяють зробити серйозні, але ймовірнісні припущення про те, чому деякі регіони розвиваються, а інші – ні, даючи змогу практичної перевірки оптимістичних прогнозів росту, заснованих на потенційно ідіосинкратичних порівняннях одиничного рівня щодо джерел формування варіативності. Нова економічна географія чітко прогнозує, що не кожен може "виграти" просто сформувавши "правильні інститути" або "правильні ціни". Вона також чітко вказує, що правильні ціни та інститути обов'язково ведуть до дещо вищого рівня економічної активності, доходів чи зростання, бо за таких умов ринок діє сильніше, а світ більш нагадує теоретичну модель.

Висновки. Як переконливо стверджує Д. Валднер [13], і усе це важливо на теоретичному рівні, нам слід пояснити не лише внутрішні відмінності між типами національних та регіональних економік, а й причини формування таких типів. Якщо ці типи справді виникають незалежно, то немає необхідності у жодній системній теорії, що пояснює формування таких типів. Сумнівним є твердження про те, що соціальна база держав та бюрократія незалежні від системних впливів світового ринку. Якщо ж ринок навпаки обов'язково формує різні типи економік та держав через дію системних факторів, то нам потрібен чіткий аналіз причинних сил, що зумовлюють різноманітні наслідки на одиничних рівнях. Іншими словами, аналіз лише факторів одиничних рівнів вестиме до помилок у трактуванні таких причинно-наслідкових зв'язків.

Більше того, якщо актори на одиничному рівні діють у відповідь на причинні фактори системного рівня, то пояснення, засноване на змінних одиничного рівня, не дозволить зробити порівняння. Актори на різних рівнях можуть використовувати номінально відмінні моделі поведінки при взаємодії з системними факторами і навпаки вони можуть вдаватись до однакової поведінки, реагуючи на системні причинні впливи. Тому необхідно здійснювати і системний аналіз, і аналіз окремих рівнів.

Насамкінець, важливо, що Й.Тюнен та П.Кругман з А.Венейблом запропонували механізми, що чудово узгоджуються з реаліями світової економіки, для якої характерно постійне підвищення глобального середнього доходу на душу населення, зростання промислової доданої вартості на периферії та виникнення нових центрів концентрації промисловості. Ці явища не ліквідують тих відмінностей у доходах та величині доданої вартості, про які йшлося та не змінюють структури ядро-периферія. Промислові успіхи Кореї, наприклад, не спростовують цих моделей, бо всі системні рівні не зводяться до єдиного рівня доходу. Натомість, П.Кругманта, Й.Тюнен дають нам змогу зрозуміти, як саме індустріалізація пов'язана з формуванням периферії.

Теорія залежності завжди містила директивну компоненту, яку не брали до уваги економічні моделі. Ця компонента охоплювала і політичні пропозиції, і моральне підґрунтя для виправдання таких пропозицій. Політична директива – вихід зі світового ринку – могла бути цілком невірною, і їй таки бракувало чіткого обґрунтування системних механізмів, у відповідь на які вона застосовувалась. Щодо морального підґрунтя теорій, то припускаючи, що описані вище механізми не просто діють, а діють інтенсивно, ринок обов'язково вестиме до глобальної нерівності, незалежно від характеру та якості місцевих інститутів; насправді він вестиме до нерівності навіть швидше, за умов існування у світі єдиних інститутів з низькими транзакційними витратами. Моральна позиція на користь глобальної рівності чи справедливості завжди була в центрі теорії залежності. Це, без сумніву, робить її вразливою до непослідовної критики з боку одних, але і додає їй переконливості, на думку інших.

Література

1. Павленко Ю. Структура глобальної цивілізації / Ю. Павленко // Вісн. НАН України. – 2005. – №3. – С. 3-16.
2. Зінченко В.В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації [Електронний ресурс] / В.В. Зінченко – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_49/Gileya49/F1_doc.pdf.
3. Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: Навч. посіб. – 3-є вид., перероб. і допов./ А.С.Філіпенко. – К.: Знання України, 2006. – 316 с.
4. Кравчук Н.Я. Асиметрії глобального розвитку: логіка поєднання індивідуалізації та уніфікації глобальних перетворень [Електронний ресурс] / Н.Я. Кравчук. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_5/129.pdf.
5. Amsden A. Good-bye dependency theory, hello dependency theory. [Electronic resource] / A. Amsden. - Mode of access: <http://sites.jmu.edu/benbrewer/files/2011/01/SCID-Amsden.pdf>.
6. Wallerstein I. Rise and future demise of the capitalist world economy: concepts for comparative analysis [Electronic resource] / I. Wallerstein // Comparative Studies in Society and History. – Mode of access: <http://bev.berkeley.edu/ipe/readings/Wallerstein.pdf>.
7. Nitzan J. New imperialism or new capitalism? Review [Electronic resource] / J. Nitzan, S. Bichler. - Mode of access: <http://bnarchives.yorku.ca/124/>.
8. Krugman P. First nature, second nature, and metropolitan location [Electronic resource] / P. Krugman – Mode of access: <http://www.nber.org/papers/w3740.pdf>.

9. Smith T. The logic of dependency theory revisited [Electronic resource] / T. Smit. – Mode of access: <http://home.sandiego.edu/~jmwilliams/smith1981.pdf>.
10. Smith T. The underdevelopment of development literature: the case of dependency theory [Electronic resource] / T. Smith. – Mode of access: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=7666472>.
11. Thunen J.-H. The isolated state [Der isolierte Staat] [Electronic resource] / J.-H. Thunen. – Mode of access: <http://www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/11e074.pdf>.
12. Baldwin R. Patterns of development in newly settled regions [Electronic resource] / R. Baldwin. – Mode of access: <http://home.sandiego.edu/~jmwilliams/smith1981.pdf>.
13. Waldner D. On the non-institutional origins of the institutional foundations of capitalism [Electronic resource] / D. Waldner. – Mode of access: <http://people.virginia.edu/~daw4h/CV.pdf>.
14. Swedberg R. Essays in economic sociology by Max Weber [Electronic resource] / R. Swedberg. – Mode of access: <http://www.soc.cornell.edu/faculty/swedberg/2011%20Max%20Weber's%20Central%20Text%20in%20Economic%20Sociology.pdf>.
15. Williamson J. Globalization and history: the evolution of a nineteenth-century [Electronic resource] / J. Williamson, K.-H. O'Rourke. – Mode of access: <http://cps.sagepub.com/content/42/4/574.refs>.
16. Bernard M. Beyond product cycles and flying geese: regionalization, hierarchy and the industrialization of East Asia [Electronic resource] / M. Bernard, J. Ravenhill. – Mode of access: <http://liblists.sussex.ac.uk/items/7739DBF2-8B61-EACA-2ECC-D6289723288D.html>.
17. Hart-Landsberg M. Contradictions of capitalist industrialization in East Asia: a critique of 'Flying Geese' theories of development [Electronic resource] / M. Hart-Landsberg, P. Burkett. – Mode of access: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.19448287.1998.tb00107.x/pdf>.
18. Krugman P. Globalization and the inequality of Nations [Electronic resource] / P. Krugman, A. Venables. – Mode of access: http://www.gonzalo.depeco.econo.unlp.edu.ar/economia_aglomeracion/krugman-venables95.pdf.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2013 р.